

Αρ. ειο. 7639

Α. ΔΙΟΜΗΔΟΥΣ ΚΥΡΙΑΚΟΥ

ΠΕΡΙ ΑΡΜΟΝΙΑΣ
ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΔΟΓΟΣ

ΕΙΣ ΤΟ ΜΝΗΜΣΥΝΟΝ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ

ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΕΝΤΟΛΗ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΑΙΚΗΣ ΣΥΓΚΛΗΤΟΥ

ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ

ΕΝ ΤΩ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΩ ΝΑΩ ΑΘΗΝΩΝ

τῆ 30 Ἰανουαρίου 1905.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΑΡΙΣΤΟΜΕΝΟΥΣ Ζ. ΔΙΑΛΗΣΜΑ
1905

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Πανιερώτατε ! Σεβαστὴ ὁμήγουρις ?

Καὶ πάλιν ἀνέτειλεν ἡ μεγάλη τῶν ὀρθοδόξων πανήγουρις. Καὶ πάλιν τὰ πανταχοῦ τῶν ὀρθοδόξων πλῆθι ἑορτάζουσι σήμερον τὴν ἑορτὴν τῶν τριῶν μεγίστων ἱεραρχῶν, τῶν τριῶν ἐκείνων τοῦ Δ' αἰῶνος ἐνδόξων πατέρων, οἵτινες ἁρμονικώτατα συνδυάσαντες ἐν ἑαυτοῖς τὴν τε θύραθεν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παιδείαν ἐκλείσαν τὴν ἐκκλησίαν ἡμῶν, ἀναδειχθέντες ἄριστοι ποιμένες, ἔξοχοι ἐκκλησιαστικοὶ ῥήτορες καὶ δοκιμώτατοι συγγραφεῖς συγγράψαντες σοφώτατα συγγράμματα θαυμαζόμενα διὰ πάντων τῶν αἰώνων δι' ὧν εὐγλωττότατα ἀπελογήθησαν ὑπὲρ τοῦ τότε ἔτι ὑπὸ τῶν ἔθνικῶν προσβαλλομένου χριστιανισμοῦ, ἐπολέμησαν εὐστόχος ὡς οὐδεὶς ἄλλος τὰς αἱρέσεις τῶν ἡμερῶν αὐτῶν, δι' ὧν ἠπειλεῖτο νὰ διαστραφῇ ὁ χριστιανισμὸς, ἀνέπτυξαν μετὰ καταπλησσοῦσης ἐμβριθείας τῆ βοηθείας τῆς τότε κρατούσης φιλοσοφίας τὰ δόγματα τῆς πίστεως καὶ ἐξήγησαν ἄριστα τὰς ἁγίας Γραφάς, εἰσδύσαντες ὑπὲρ πάντα ἄλλον πλειότερον εἰς τὰ βαθύτατα αὐτῆς νοήματα, ἐνῶ συγχρόνως παρέσχον τὸν βίον αὐτῶν τύπον καὶ ὑπογραμμὸν ἀρετῆς καὶ ἐκίνησαν διὰ τοῦτο τὸν θαυμασμὸν οὐ μόνον τῶν πιστῶν ἀλλὰ καὶ πάντων ἐν γένει τῶν συγχρόνων αὐτῶν. Καὶ πάλιν τὸ ἡμέτερον Πανεπιστήμιον, ἔθει ἀρίστῳ ἀπὸ τῆς ιδρύσεως αὐτοῦ κρατήσαντι ἀκολουθοῦν, τελεῖ σήμερον ἐνταῦθα τὸ γενό-

μισμένον ἀρχιερατικὸν μνημόσυνον ὑπὲρ τῶν ἰδρυτῶν, εὐεργετῶν καὶ καθηγητῶν αὐτοῦ, εἰς οἷς ὀφείλεται ἡ ἴδρυσις, ἀνάπτυξις καὶ ἀκμὴ τοῦ ἀνωτάτου τούτου ἐθνικοῦ ἰδρύματος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἤδη ἐπὶ ἑπτὰ περίπου ὄλας δεκαετηρίδας τὸ φῶς τῆς ἐπιστήμης διαχέεται ἀνὰ πᾶν τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, καὶ τὸ ὁποῖον ἐν γένει ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἐθνικὸν ἰδρυμα συνέτεινεν εἰς τὴν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους πνευματικὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἑλληνισμοῦ. Εἰς ἐμὲ δὲ ὡς κοσμητόρα κατὰ τὸ παρὸν ἔτος τῆς τῶν θεολόγων Σχολῆς ἔπεσεν ὁ κληρὸς ἐντολῆ τῆς ἀκαδημαϊκῆς συγκλήτου νὰ εἶπω τὸν εἰωθότα ἐπὶ τῇ ἑορτῇ λόγον. Θέμα δὲ τοῦ λόγου μου ἔσται ἡ ἁρμονία θρησκείας καὶ ἐπιστήμης. Τὸ θέμα τοῦτο ὑπαγορεύεται ὑπ' αὐτῆς τῆς ἀγούμενης ἑορτῆς καὶ τοῦ κατ' αὐτὴν τελουμένου μνημοσύνου. Διότι καὶ οἱ ἑορταζόμενοι σήμερον μέγιστοι ἱεράρχαι ἁρμονικώτατα συνεδύασαν τὰ δύο ταῦτα, καὶ τὸ Πανεπιστήμιον συνεορτάζον σήμερον καὶ τελοῦν κατὰ τὴν παροῦσαν ἑορτὴν τὸ ἐκκλησιαστικὸν τοῦτο μνημόσυνον, μαρτυρεῖ ὑπάρχοντα παρ' ἡμῖν τὸν ἁρμονικὸν τοῦτον σύνδεσμον θρησκείας καὶ ἐπιστήμης καὶ τὴν θέλησιν τῶν αὐτὸ διεπουσῶν καὶ ἀντιπροσωπεουσῶν ἀρχῶν, ἵνα ὁ σωτήριος οὗτος σύνδεσμος ἐξακολουθῇ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ὑφιστάμενος ἐπ' ὠφελείᾳ καὶ τοῦ ἔθνους καὶ τῆς ἐκκλησίας. Θέλω πειραθῆ νὰ δείξω, ὅτι ἡ ἁρμονία αὕτη θρησκείας καὶ ἐπιστήμης εἶναι ἀναγκαία, ὅτι εἶναι δυνατὴ καὶ ὅτι ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει ἀνέκαθεν ἡ ἁρμονία αὕτη ὑπῆρχε. Πρὸς τοῦτο ἐπικαλοῦμαι τὴν εὐμενῆ ὑμῶν ἀκρόασιν.

Ἡ ἁρμονία θρησκείας καὶ ἐπιστήμης εἶναι ἀναγκαία. διότι ἡ θρησκεία καὶ ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἀναγκαιόταται εἰς τὰ ἔθνη καὶ ἄνευ αὐτῶν εἶναι ἀδύνατον νὰ προοδεύσωσι ταῦτα καὶ ἀκμάσωσιν.

Ἡ θρησκεία εἶναι ἀναγκαία εἰς τὸν λαόν· διότι ἄνευ αὐτῆς χρηστότης ἠθῶν εἶναι ἀδύνατος. Τὰ δὲ χρηστὰ ἤθη εἶναι ὁ πρῶτος ὅρος τῆς ἀκμῆς τῶν λαῶν. Ὅπου οἱ πολῖται διαφθείρονται, ἐκεῖ αἱ πολιτεῖαι παρακμάζουσι καὶ καταπίπτουσιν, ἕως οὔ καὶ αὐτὴν αὐτῶν τὴν ἑλευ-

θερίαν ἀπολέσωσιν. Ὁ πολιτικὸς νόμος διὰ τῶν τιμωριῶν, ἃς ἐπιβάλλει, καὶ τοῦ φόβου, ὃν ἐμπνέει εἰς τοὺς παραβάτας τῶν νόμων τῶν ἀσφαλιζόντων τὴν ζωὴν, τιμὴν, περιουσίαν καὶ ἐλευθερίαν τῶν πολιτῶν, συντελεῖ βεβαίως, ὅπου οἱ νόμοι ἐφαρμόζονται, εἰς τὴν διατήρησιν τῶν καλῶν ἠθῶν καὶ ἀνευ τῶν νόμων καὶ τῶν ποινῶν αἱ κοινωνίαι δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ ὑφίστανται. Ἀλλ' οἱ πολιτικοὶ νόμοι δὲν ἀρκοῦσι μόνοι· διότι οἱ κακοὶ πολῖται εὐκόλως δολιεύονται καὶ διεκφεύγουσιν αὐτούς. Πρέπει καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἀνατροφή τοῦ λαοῦ νὰ προστεθῆ, ὥστε οἱ πολῖται νὰ ἦναι πρόθυμοι νὰ τηρῶσι τοὺς νόμους οὐ μόνον ἐκ φόβου τῆς τιμωρίας ἀλλὰ καὶ ἐξ ἀγάπης πρὸς τὸ καλόν, πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον τὸν ἐκπροσωποῦντα τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, οἷ' ἠθικοῦ νόμου οἱ θετικοὶ πολιτικοὶ νόμοι εἶναι ἐφαρμογαί. Καὶ τοῦτο πράττει ἡ θρησκεία· ἐμπνέει τὴν ἀγάπην πρὸς τὸ ἀγαθὸν ὡς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Ὁ εὐσεβὴς εἶναι δίκαιος καὶ ἀποφεύγει τὸ κακὸν οὐχὶ ἀπλῶς· διότι φοβεῖται τὸν πολιτικὸν νόμον καὶ τὴν τιμωρίαν τῶν πολιτικῶν δικαστηρίων, ἀλλὰ διότι θέλει νὰ πράττῃ συμφῶνως πρὸς τὴν συνείδησίν του ἥτις ὑπαγορεύει αὐτῷ νὰ πράττῃ τὸ ἀγαθὸν καὶ νὰ ἀποφεύγῃ τὸ κακόν. Ἡ φωνὴ τῆς συνειδήσεως εἶναι δι' αὐτὸν φωνὴ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ. Ἡ θρησκεία πείθει αὐτόν, ὅτι ὁ Θεὸς ἐνέγραψεν εἰς τὴν συνείδησίν του τὸν ἠθικὸν τοῦτον νόμον. Ἡ ἀγία Γραφή καὶ ἡ ἐκκλησία δὲν πράττουσιν ἄλλο εἰμὴ κηρύττουσιν εἰς αὐτόν ὅτι ὅ,τι ὑπαγορεύει αὐτῷ ἡ συνείδησίς του εἶναι πρόσταγμα αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ· ὅτι πράττων τις τὸ ἀγαθὸν εὐαρεστεῖ τῷ Θεῷ· ὅτι τότε ὁμοιάζει πρὸς τὸν πανάγαθον Θεόν, γίνεται θεῖος καὶ ἐνοῦται μετὰ τοῦ Θεοῦ, τελῶν δὲ ὑπὸ τὴν σκέπην τοῦ Θεοῦ ὡς ἀληθὴς καὶ ἄξιος υἱὸς τοῦ οὐρανίου Πατρὸς εἶναι εὐτυχὴς καὶ ἐν τῇ παρούσῃ καὶ ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ. Τὰ θρησκευτικὰ ταῦτα αἰσθήματα ἐνισχύουσι τὸ ἠθικὸν αἶσθημα. Ἡ θρησκεία (καὶ ὅταν λέγωμεν θρησκείαν, ἐννοοῦμεν κυρίως τὴν μόνην ἀληθινὴν θρησκείαν τοῦ Χριστοῦ,

ἥτις εἶναι ἡ ἀποκάλυψις τῆς ὑψίστης θρησκευτικῆς ἀληθείας) ἐξαγνίζει καὶ ἐξαγιάζει τὸν ἄνθρωπον. Ὄταν ἔχητε τοιοῦτους πολίτας, χρηστοὺς ἀνθρώπους, χριστιανοὺς γνησίους βίου καθαροῦ καὶ ἀγνοῦ, ἔχετε τοὺς ἀρίστους πολίτας. Οἱ τοιοῦτοι πολῖται τηροῦσι καὶ τοὺς πολιτικοὺς νόμους προθύμως. Διὰ τοῦτο ἦδη οἱ ἀρχαῖοι εἶπον ὅτι οὐδὲν εἶναι οἱ νόμοι ἄνευ ἠθῶν (*nihil leges sine moribus*.) Καθὼς δὲ δὲν ἀναπληροῖ τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν ἀνατροφὴν ὁ πολιτικὸς νόμος, οὕτω δὲν ἀναπληροῖ αὐτὴν οὐδὲ ἡ παιδεία ἀπλῶς καὶ μόνη ἄνευ τῆς θρησκείας· διότι ναὶ μὲν ἐπιδοῦ καὶ ἡ παιδεία εἰς τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν τῶν πολιτῶν· ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ μόνη· ἡ παιδεία κυρίως ἀποτείνεται εἰς τὸν νοῦν, τὸν ὁποῖον ἀναπτύσσει, τὰς δὲ ἠθικὰς ἀρχὰς πρέπει νὰ φέρῃ τις ἀπὸ τῆς ἐκ παιδικῆς ἡλικίας θρησκευτικῆς ἀνατροφῆς του. Διὰ τοῦτο ὁ ἄνθρωπος ὁ ἄνευ θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν ἀρχῶν, ὁ μὴ ἔχων ἐξ ἀνατροφῆς θρησκευτικῆς βάσεως στερεᾶς ἠθικότητος, μανθάνων γράμματα γίνεται πολλάκις πονηρότερος μόνον καὶ μᾶλλον ἐπικίνδυνος δοκίμοσοφος, ὁποῖοι ἦσαν οἱ σοφισταὶ ἐν ταῖς ἀρχαίαις Ἀθήναις, οἱ ποιοῦντες τὸν ἥττονα λόγον κρείττω καὶ τὸν κρείττονα ἥττω, οἱ μηδὲν ἱερὸν καὶ ὄσιον ἔχοντες καὶ διαφθείραντες τότε τὴν Ἑλλάδα. Ἐπειτα πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ παιδεία, μάλιστα ἡ ὑψηλοτέρα, ἡ φιλοσοφία, ἀποτείνεται μόνον εἰς ὀλίγους. Ἡ φιλοσοφία δύναται νὰ γίνῃ κτῆμα μόνον ὀλίγων ἐκλεκτῶν. Εἰς δὲ τὰ μεγάλα πλῆθη, εἰς τὰ ἑκατομμύρια τῶν λαῶν μόνον ἡ θρησκεία ἐπιβάλλεται ἡ περιβεβλημένη κύρος μέγα στηριζόμενον τὸ μὲν ἐπὶ τῆς θρησκευτικῆς παραδόσεως αἰώνων, τὸ δὲ ἐπὶ τῶν ἁγίων Γραφῶν τῶν ὡς ἱερῶν δικαίως καὶ θεοπνεύστων ὑπὸ τῶν λαῶν τιμωμένων. Μόνον αὐτὴ διὰ τοῦ ὄγκου τοῦ κύρους τούτου, τὸ ὁποῖον κέκτηται, εἶναι ἰκανὴ νὰ ἐπιβληθῇ καὶ νὰ ἐμπνεύσῃ εἰς ὀλοκλήρους λαοὺς θρησκευτικὰς καὶ ἠθικὰς πεποιθήσεις. Διὰ τοῦτο ὀρθῶς εἶπον, ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι ἡ μεταφυσικὴ τῶν λαῶν, ἡ δὲ

φιλοσοφία είναι ἡ θρησκεία τῶν ὀλίγων φιλοσόφων.

Ἄλλοι εἶπον ὅτι ἡ καλλιτεχνικὴ μόρφωσις δύναται ν' ἀντικαταστήσῃ τὴν θρησκείαν. Τοῦτο ἀπεφάνθη ὁ Στράουσις, ὁ γνωστὸς τυβιγγιανὸς θεολόγος, ὁ σκεπτικὸς ὑπερκριτικὸς βιογράφος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ· ἀλλὰ καὶ τοῦτο δὲν εἶναι ὀρθόν. Ἡ καλλιτεχνία συντελεῖ ἐν μέρει εἰς τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν, διότι ἡ ἐνασχόλησις εἰς τὴν ἀρμονίαν, εἰς τὸ καλόν, γεννᾷ καὶ αἰσθημάτων καὶ σκέψεων καὶ βουλήσεων ἀρμονίαν· ἀλλὰ μόνον συντελεῖ, δὲν ἐπιφέρει μόνη νὰ καταστήσῃ τὸν ἄνθρωπον ἠθικόν. Κυρίως ἐγείρει μόνον καὶ λεπτύνει τὴν αἴσθησιν τοῦ καλοῦ καὶ προσδίδει χάριν εἰς τὸν τρόπον τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ ἐκφράζειν τὰ αἰσθήματα καὶ διανοήματα καὶ φέρεσθαι ἐν γένει· δὲν δύναται ὅμως νὰ ἐμπνεύσῃ ἀρχὰς ἠθικὰς, ὧν ἔχει ἀπόλυτον ἀνάγκην ὁ ἄνθρωπος ἐν τῷ βίῳ, ἵνα παλαίῃ κατὰ τῶν διαφόρων πειρασμῶν τοῦ ἐγκλήματος καὶ ἀποφεύγῃ μὲν τὸ κακόν, πράττῃ δὲ τὸ ἀγαθόν. Δύναταί τις, ἐὰν δὲν ἀνετραφῇ θρησκευτικῶς, νὰ ᾔῃαι μέγας καλλιτέχνης, μέγας ζωγράφος, γλύπτης, μουσικὸς ἢ ποιητὴς καὶ ὅμως νὰ ᾔῃαι ὁ φαυλότατος τῶν ἀνθρώπων. Οὐδὲν λοιπὸν δύναται νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν θρησκείαν παρὰ τοῖς λαοῖς. Τοῦτο πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀναντίρροπος ἀλήθεια. Ἄνευ τῆς θρησκείας εἶναι ἀδύνατος ἡ ἠθικὴ παρὰ τοῖς λαοῖς. Καταπίπτει ἡ θρησκεία; Συγκαταπίπτουσι τότε ἀναγκαιῶς καὶ τὰ ἠθῆ· οἱ λαοὶ τότε διαφθειρόμενοι ἀπόλλυνται. Τοῦτο οὐ μόνον ὁ ὀρθὸς λόγος διδάσκει, ἀλλὰ καὶ ἡ ἱστορία μαρτυρεῖ. Ἡ ἀρχαία Ἑλλάς ἤρχισε νὰ καταπίπτῃ, ὅτε ἀπὸ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἡ θρησκευτικὴ πίστις, ἥτις παρὰ πάσας τὰς ἐλλείψεις της ἦτο ὅπωςδήποτε ἠθικὸς τις χαλινός, διὰ τῶν σοφιστῶν ἐκλονίσθη. Ἡ Ρώμη ἔπαθε τὸ αὐτό. Τὸ αὐτὸ δὲ συνέβη εἰς πάντα τὰ ἔθνη. Τοῦτο εἶναι νόμος ἱστορικός. Ἡ θρησκεία λοιπὸν εἶναι ἀναγκαιοτάτη εἰς τοὺς λαούς.

Ἄλλὰ καθὼς εἶναι ἀναγκαία ἡ θρησκεία εἰς τοὺς λαούς, οὕτως εἶνε ἀναγκαία εἰς αὐτοὺς καὶ ἡ ἐπιστήμη, ἡ λο-

γικὴ δηλαδὴ καὶ ἀκριβὴς καὶ βαθεῖα γνῶσις τῶν ὄντων.
 Ἐνευ τῆς ἐπιστήμης οἱ λαοὶ διατελοῦσιν ἐν νηπιώδει
 καταστάσει· αἱ γνώσεις των εἶναι στοιχειωδέσταται
 περιοριζόμεναι εἰς προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίας ἢ εἰς
 πρακτικὰς τινὰς γνώσεις ἀτελεστάτας, ἃς ἡ ἀτομικὴ
 πείρα καὶ ἡ τριβὴ μόνη παρέχει εἰς τὰ ἄτομα. Ὅ,τι
 γνωρίζουσιν οἱ τοιοῦτοι λαοὶ εἶναι ἀνακριβὲς καὶ ἀδρι-
 στον καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον πεπλανημένον. Περὶ τοῦ
 ἀνθρώπου, τοῦ κόσμου καὶ τοῦ Θεοῦ, τῶν σπουδαιωτά-
 των τούτων ἀντικειμένων τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως,
 ἰσχύουσι παρ' αὐτοῖς αἱ μᾶλλον ἐσφαλμένα ἰδέαι. Ὁ
 ἀνθρώπος, ἡ φύσις αὐτοῦ, ὁ βίος του, ὅ,τε σωματικὸς
 καὶ ὁ πνευματικὸς, εἶναι αἰνιγμα εἰς τοὺς ἀμαθεῖς λαοὺς.
 Τὸ παρελθὸν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἡ ἱστορία εἶναι
 τοῖς τοιούτοις λαοῖς τι ἄγνωστον (*terra incognita*.)
 Ὅμοίως ὁ κόσμος, τὰ φυσικὰ φαινόμενα καὶ οἱ νόμοι
 αὐτῶν, ὁ οὐρανός, τὸ σύμπαν, ἡ γῆ καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς
 ὄντα εἶναι ἀκατάληπτα εἰς αὐτοὺς καὶ περὶ πάντων
 τούτων τῶν ἀντικειμένων τρέφουσι τὰς μωροτέρας προ-
 λήψεις. Καὶ αὕτη δὲ ἡ θρησκεία παρὰ τοῖς τοιούτοις
 λαοῖς διαστρέφεται καὶ καταντᾷ εἰς παχυλὴν δεισιδαι-
 μονίαν, διότι καὶ περὶ τοῦ θείου οἱ τοιοῦτοι λαοὶ καταν-
 τῶσι νὰ ἔχωσι τὰς ἀτελεστάτας καὶ ἀτοπωτάτας ἰδέας.
 Ἀπὸ τοῦ σκότους τούτου σώζει τοὺς λαοὺς ἡ ἐπιστήμη·
 διότι αὕτη, στηριζομένη ἐπὶ τῆς πείρας τῶν αἰώνων
 καὶ συνενοῦσα τὰς παρατηρήσεις καὶ σκέψεις ἐπὶ τῶν
 ἀνθρωπίνων πραγμάτων καὶ τοῦ σύμπαντος ἐν γένει
 τῶν σοφῶν πασῶν τῶν ἐποχῶν καὶ πάντων τῶν ἔθνῶν,
 διαφωτίζει πάντα τὰ ἀντικείμενα, εἰς ἃ στρέφεται ὁ
 ἀνθρώπινος νοῦς, καὶ συντελεῖ ὥστε οἱ λαοὶ νὰ λάβωσι
 λογικὰς, ἀκριβεῖς καὶ ἀληθεῖς ἐννοίας περὶ αὐτῶν. Διὰ
 τῆς ἐπιστήμης γνωρίζομεν τὸν ἄνθρωπον καὶ τὰς
 ἀληθεῖς αὐτοῦ σωματικὰς καὶ πνευματικὰς ἀνάγκας ὡς
 καὶ τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ· διὰ τῆς ἐπιστήμης γνωρίζομεν
 τὴν ἀληθῆ φύσιν, τὰ φαινόμενα αὐτῆς καὶ τοὺς ἀλη-
 θεῖς αὐτῶν νόμους· διὰ τῆς ἐπιστήμης καθαρίζονται καὶ

αὐταὶ αἱ θρησκευτικαὶ γνώσεις αἰρούμεναι ὑπεράνω τῶν κοινῶν προλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν. Ὡστε καὶ ἄνθρωπος καὶ κόσμος καὶ Θεός, εἰς ἃ συγκεφαλαιοῦνται τὰ ἀντικείμενα τῆς νοήσεως ἡμῶν, μόνον διὰ τῆς ἐπιστήμης νοοῦνται ὀρθῶς ὑφ' ἡμῶν. Ἄν λοιπὸν ἡ θρησκεία ἐξαγνίζει ἡμᾶς καὶ ἐξαγιάζει, ἡ ἐπιστήμη φωτίζει ἡμᾶς καὶ σώζει ἀπὸ τῶν πλανῶν. Ἡ ἐπιστήμη εἶναι φῶς· τὰ δὲ διδακτήρια αὐτῆς, ἰδίως τὰ πανεπιστήμια, ἐν οἷς διδάσκεται ἡ ἐπιστήμη ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην αὐτῆς μορφήν, εἶναι ἀληθῶς φάροι τηλαυγεῖς ἐκπέμποντες τὸ φῶς αὐτῶν πέραν αὐτῶν, καὶ φωτίζοντες τοὺς λαούς.

Ἄνευ τοῦ φωτὸς τούτου τῆς ἐπιστήμης, οὔτε ἀνύψωσις τῶν λαῶν, οὔτε ἀκμή, οὔτε πολιτισμὸς αὐτῶν εἶναι δυνατόν. Τὴν μεγάλην ταύτην σημασίαν τῆς ἐπιστήμης, μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἱστορία. Ὅπου ἤκμασεν ἡ ἐπιστήμη, ἐκεῖ ὑψώθησαν οἱ λαοί· ὅπου ἤκμασεν ἡ ἐπιστήμη, ἐκεῖ ἤκμασαν αἱ κοινωνίαι ὑπὸ πάσας τὰς ἐπόψεις τοῦ ἀνθρωπίνου βίου· ὅπου ἤκμασεν ἡ ἐπιστήμη, ἐκεῖ ἤνθισεν ὁ πολιτισμὸς εἰς τὸν ὑπατοὺς βαθμὸν. Ἡ Ἑλλάς ἐδοξάσθη διὰ τῶν μεγάλων αὐτῆς σοφῶν, ποιητῶν, φιλοσόφων, ἱστορικῶν, ῥητόρων, φυσιοδιφῶν καὶ καλλιτεχνῶν. Ἡ Ρώμη κατέλαβεν ὑπέροχον ἐν τῷ κόσμῳ θέσιν, ὅτε ἡ ἑλληνικὴ σοφία μετεφυτεύθη ἐπὶ τοῦ ῥωμαϊκοῦ ἐδάφους. Καὶ μεταξὺ τῶν νεωτέρων κρατῶν ἐκεῖνα προΐστανται νῦν τοῦ πολιτισμοῦ, ἐν οἷς ἀκμάζουσιν αἱ ἐπιστήμαι, ἡ Γερμανία, ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἀγγλία. Καθὼς λοιπὸν ἡ θρησκεία, οὔτως ὑψοῖ τοὺς λαούς καὶ ἡ ἐπιστήμη, οἷσα εἰς αὐτοὺς ἐπίσης ἀναγκαῖα, ὡς ἐκεῖνη.

Ἄφοῦ λοιπὸν ἡ θρησκεία καὶ ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἐπίσης ἀναγκαῖαι εἰς τοὺς λαούς, ἀνάγκη νὰ συνυπάροχον καὶ συνεργάζωνται ἀρμονικῶς, καὶ νὰ μὴ παρακωλύη ἡ μία τὴν ἐνέργειαν τῆς ἄλλης. Τοῦναντίον πρέπει νὰ ὑποστηρίζωσιν ἀλλήλας καὶ νὰ σέβωνται ἀλλήλας. Ἡ σύγκρουσις τῶν δύο καὶ ἡ ἐχθρικὴ πρὸς ἀλλήλας στάσις δὲν δύναται εἶναι νὰ βλάψῃ τοὺς λαούς, στεροῦσα αὐτοὺς τῶν ἀγαθῶν ἢ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἢ καὶ ἀμφοτέρων.

Τοῦτο μαρτυρεῖ ἡ ἱστορία ὅτι συνέβη, ὡς ἄκις ἔπαυσεν ἡ ἁρμονία αὕτη, ὡς ἄκις ἡ ἠθροσκεία ἐπέσε τὴν ἐπιστήμην καὶ ἐκόλυσε τὴν ἐλευθέραν αὐτῆς λειτουργίαν καὶ ἐκράτησε τοὺς λαοὺς ἐν τῇ ἀμαθείᾳ καὶ δεισιδαιμονίᾳ, ἡ ἡ ἐπιστήμη ἀντετέθη εἰς τὴν θροσκείαν καὶ ἐπολέμησε καὶ ὑπενόμειψε τὴν ἐπιρροὴν αὐτῆς ἐπὶ τῶν λαῶν καὶ διέφθειρεν αὐτούς. Τὸ πρῶτον συνέβη ἐν τῇ δύσει κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους τῶν μέσων αἰώνων, ὅτε οἱ πάπαι, ἐκ φανατισμοῦ κινούμενοι διὰ τὴν τότε ἐπικρατοῦσαν ἀμάθειαν, ἐν ὀνόματι τῆς θροσκείας δῆθεν ἐπολέμουν πᾶσαν πρόοδον τῆς ἐπιστήμης, πᾶσαν νέαν ἐπιστημονικὴν ἀνακάλυψιν, πᾶσαν ἐλευθέραν ἔρευναν τῶν πραγμάτων. Ἦτο ἡ ἐποχὴ, καθ' ἣν ἡ Ρώμη ἐκκαῶς ἐννοουμένου θροσκευτικοῦ ζήλου κατεδίωκε τὸν Κοπέρνικον, διότι ἀνεκάλυπτε τὸ ἀληθὲς σύστημα τοῦ σύμπαντος ἢ τὴν περὶ τὸν ἥλιον περιστροφὴν τῆς γῆς, καὶ τοὺς συμπληρώσαντας τὰς ἐρεῦνας αὐτοῦ, τὸν Κέπλερον καὶ τὸν Γαλιλαῖον, ὃν ἠνάγκαζε γονυπετῆς νὰ ἀρνηθῇ τῷ στόματι μόνον τὴν κίνησιν ταύτην, ἐνῶ ἐν τῇ διανοίᾳ του ἔλεγε «καὶ ὅμως κινεῖται.» Ἦσαν οἱ χρόνοι, καθ' οὓς ἡ ἱερὰ ἐξέτασις, τῇ ἐντολῇ τοῦ Πάπα ἐνεργοῦσα, πρὸς ὑπεράσπισιν δῆθεν τῆς ὀρθῆς πίστεως δι' ἀνηκούστων βασανιστηρίων ἐβασάνιζε καὶ εἰς τὴν πυρὰν ἔριπτε χιλιάδας ἀνθρώπων διὰ τὰ θροσκευτικὰ αὐτῶν φρονήματα, καταπατοῦσα τὸ ἱερότερον τοῦ ἀνθρώπου δικαίωμα, τὴν ἐλευθερίαν τῆς συνειδήσεως. Ἦσαν οἱ αἰῶνες, καθ' οὓς ἡ σχολαστικὴ μοναχικὴ παιδεία ἢ διὰ τῶν σοφισμάτων αὐτῆς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα διαστρέφουσα, ἵνα σώσῃ δῆθεν τὴν θροσκείαν, ἀντετάσσετο λυσσωδῶς κατὰ τῆς νέας παιδείας τοῦ ἀνθρωπισμοῦ (humanismus), τῆς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀναγεννήσεως ἀναφανείσης καὶ στηριχθείσης ἐπὶ τῆς σπουδῆς τῶν ἀριστουργημάτων τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς κλασικῆς φιλολογίας, ἥτις ἐζήτει τὴν τῷ ἀνθρώπῳ προσήκουσαν καὶ τοῖς τῷ πνεύματι αὐτοῦ ἐμφύτοις νόμοις σύμφωνον ἀνάπτυξιν. Οὕτω συνέβη τότε ἡ θρο-

σκεία πιέζουσα καὶ κωλύουσα πᾶσαν ἐπιστημονικὴν πρόοδον καὶ ἀνάπτυξιν τῶν λαῶν νὰ κρατῆ αὐτοὺς ἐπὶ αἰῶνας ἐν τῷ σκότει, ἀφ' οὗ ἤρχισεν ἡ ἀνθρωπότης νὰ ἐξέρχεται μόνον ὅταν ἐχειραφετήθῃ ἐπὶ τέλους ἡ ἐπιστήμη, καί, ἐλευθέρᾳ γενομένη, ἠδύνατο ἀκωλύτως νὰ ἐξαπλοῖ τὸ φῶς τῆς.

Τὸ ἀντίθετον συνέβη κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, μάλιστα δὲ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα καὶ τὰς ἡμέρας τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως ἐν Γαλλίᾳ, ὅπου ἔνεκα τῆς ἀντιδράσεως τοῦ παπικοῦ κλήρου καὶ τῆς πρὸς τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὰς νεωτέρας ἐπιστημονικὰς προόδους ἀντιστάσεως αὐτοῦ, ἡ ἀγανάκτησις τῶν πεπαιδευμένων καὶ ἐχθρὰ πρὸς τὸν δυτικὸν κλήρον ὑπερβάσα πᾶν ὅριον ἔφθασεν εἰς φανεράν κήρυξιν ἀμειλίκτου πολέμου καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν. Τὸ ἐχθρικότατον τοῦτο πνεῦμα πρὸς τὴν θρησκείαν, τὸ ὁποῖο πληροῖ ὀλόκληρον τὴν γαλλικὴν φιλολογίαν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἰδίως δὲ τοὺς ἐγκυκλοπαιδιστὰς καὶ τὸν Βολταῖρον, ἐκορυφώθη ὡς γνωστὸν κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, ὅτε κατηργήθη μὲν ἐπισήμως ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἀπιγορευέθη ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, οἱ δὲ ἱερεῖς αὐτῆς ἐξωρίσθησαν, οἱ χριστιανικοὶ ναοὶ ἐκλείσθησαν καὶ ἡ κεκρυγμένη ἀθεΐα ἐβασίλευσεν. Ἀλλὰ ποῖον ἄρα γε ἦτο τὸ ἀποτέλεσμα; Τὸ ἀποτέλεσμα ἦτο ὅτι τὰ ἀνθρώπινα πάθη μείναντα ἀχαλίνωτα ἐξετραχηλίσθησαν, ἡ διαφθορὰ τοῦ λαοῦ νύξησε φρικωδῶς, τὰ δὲ ἐγκλήματα ἐν αὐτῇ ἐπολλαπλασιάσθησαν εἰς ἀνέκυστον βαθμὸν. Διὰ τοῦτο αὐτὸς ὁ Ροβеспιέρρος, εἰς τῶν πρώτων καὶ κορυφαίων ἀνδρῶν τῆς ἐπαναστάσεως, ἐννοήσας, ὅτι ἡ πίστις εἰς τὸν Θεὸν εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαία εἰς τοὺς λαούς, διότι ἄλλως εἶναι ἀδύνατον νὰ χαλιναγωγηθῶσι τὰ ἀνθρώπινα πάθη, ἔπεισε τὴν γαλλικὴν συνέλευσιν νὰ κηρύξῃ τὴν εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς πίστιν ὡς πεποίθισιν τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ. Τὴν αὐτὴν μεγάλην ἀλήθειαν κατανοήσας βραδύτερον καὶ ὁ μέγας Ναπολέων, διὰ τοῦ

κογκορδάτου ἐπινώρθωσε πάλιν τὸ κράτος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἐν Γαλλίᾳ. Δυστυχῶς καὶ κατὰ τὰς ἡμέρας ἡμῶν ἡ Γαλλία εὐρίσκεται ἐνώπιον τῶν αὐτῶν κινδύνων, διότι καὶ σήμερον αἱ σχέσεις μεταξὺ θρησκείας καὶ ἐπιστήμης ἔνεκα τοῦ καθολικοῦ κλήρου, ὅστις θέλει νὰ ἀποτελῇ κράτος ἐν κράτει καὶ δὲν ἐννοεῖ νὰ σέβηται τοὺς νόμους τῆς πολιτείας καὶ ἀξιοῖ νὰ δεσμεύσῃ τὴν ἐπιστήμην, μὴ ἀνεχόμενος τὴν ἐλευθερίαν τοῦ λόγου, αἱ σχέσεις, λέγω, μεταξὺ θρησκείας καὶ τῆς ἐπιστήμης τῆς διδασκομένης ἐν τοῖς γαλλικοῖς διδακτηρίοις τοῦ κράτους εἶναι λίαν τεταμέναι καὶ ἐχθρικώταται, ἀπειλοῦσαι νὰ καταλήξωσιν οὐ μόνον εἰς τέλειον χωρισμὸν (*séparation*) ἐκκλησίας καὶ κράτους, ἀλλὰ καὶ εἰς φανερόν κεκηρυγμένον πόλεμον τῶν πεπαιδευμένων τάξεων καὶ τοῦ κράτους πρὸς τὸν κλήρον καὶ τὸν ὑπὸ τούτου ἀγόμενον καὶ φερόμενον δεισιδαιμονία ἀπλοῦν λαὸν τῆς Γαλλίας. Ἡ πάλη αὕτη θρησκείας καὶ ἐπιστήμης, ἥτις οὐχὶ βεβαίως ἐν τσοούτῳ ὀξεῖ ἐρεθισμῷ, παρατηρεῖται καὶ παρὰ τοῖς λοιποῖς καθολικοῖς λαοῖς, διότι πανταχοῦ ὁ καθολικὸς κλήρος εἶναι ὁ αὐτός, ἐγκυμονεῖ μεγάλους κινδύνους διὰ τὴν Γαλλίαν καὶ τοὺς λοιποὺς καθολικοὺς λαούς, διότι ἐν ταῖς χώραις ταύταις ἔνεκα τῆς ἐχθρικῆς στάσεως τοῦ καθολικοῦ κλήρου δὲν δύνανται νὰ συνυπάρχωσι καὶ συνεργάζωνται ἀρμονικῶς, ὅπως συμβαίνει ἐν πάσαις ταῖς ἄλλαις μὴ καθολικαῖς χώραις, ἡ θρησκεία καὶ ἡ ἐπιστήμη, ὧν ἐν ἴσῳ βαθμῷ, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, χρῆζουσιν οἱ λαοί. Ἴδοὺ ποῦ ἤγαγε πάντοτε καὶ ἄγει ἡ σύγκρουσις θρησκείας καὶ ἐπιστήμης, ἰδοὺ πόσον μεγάλη κακά, πόσας ἀνυπολόγιστους συμφορὰς ἐγέννησε καὶ γεννᾷ εἰς τοὺς λαούς. Πάντα ταῦτα τρανώτατα μαρτυροῦσι πόσον εἶναι ἀναγκαῖα εἰς τοὺς λαούς ἡ ἀρμονία θρησκείας καὶ ἐπιστήμης.

Εἶναι δὲ δυνατὴ ἡ ἀρμονία αὕτη θρησκείας καὶ ἐπιστήμης, ὅταν ἡ μὲν θρησκεία δὲν ἀξιοῖ νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ ὑποδουλώσῃ αὐτήν, ἡ δὲ ἐπιστήμη εὐλαβῆται τὴν θρησκείαν καὶ

δὲν περιφρονῆ αὐτὴν καὶ δὲν ζητῆ νὰ καταπολεμήσῃ αὐτὴν ἢ νὰ καταρρίψῃ τὴν ἐπιτροπὴν αὐτῆς παρὰ τοῖς λαοῖς. Ἡ θρησκεία δὲν πρέπει νὰ ἔχη τὴν ἀξίωσιν νὰ ἐπιβληθῆ καὶ νὰ ὑποτάξῃ εἰς ἑαυτὴν τὴν ἐπιστήμην· δὲν πρέπει νὰ θέλῃ νὰ ὑπαγορεύῃ εἰς αὐτὴν τοὺς νόμους, καθ' οὓς αὕτη θέοι νὰ ἐπιτελῆ τὸ ἔργον της· νὰ θέτῃ εἰς αὐτὴν ὅρια, τὰ ὅποια νὰ μὴ δύναται νὰ ὑπερβῆ καὶ νὰ μεταχειρίζεται αὐτὴν ὡς δούλην, ὅπως συνέβαινε κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἐν τῇ δύσει ἐπὶ τῆς παντοκρατορίας τοῦ παπισμοῦ, καὶ ὅπως ἀξιοῖ τὴν ὑπεροχὴν ταύτην καὶ πίεσιν ἐπὶ τῆς ἐπιστήμης μέχρι σήμερον ὁ παπισμός. Ἡ ἐπιστήμη δικαιούται νὰ ᾔῃ ἐλευθέρα, καὶ νὰ ἀκολουθῆ ἐλευθέρως τοὺς ἑαυτῆς νόμους, οἷς αὐτὴ ἢ ἐπιστήμη ὑπαγορεύει εἰς ἑαυτήν. Βεβαίως ἡ ἐπιστήμη ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ ταύτῃ, δυνατόν ἐνίοτε νὰ παρεκτρέπῃται εἰς τινὰς πλάνας, διότι τὸ πλανᾶσθαι εἶναι ἀνθρώπινον· ἀλλὰ ἡ ἐπιστήμη ἔχει τὴν δύναμιν νὰ ἐπανορθῆ πάλιν ἀφ' ἑαυτῆς τὰς πλάνας ταύτας. Ἡ ἐπιστήμη διὰ τῆς ἐλευθέρας ἐρεύνης ἀνευρίσκει ἀφ' ἑαυτῆς κατὰ μικρὸν τὰς τυχόν παρεκκλίσεις της ἀπὸ τῆς εὐθείας καὶ ἐπανέρχεται ἀφ' ἑαυτῆς εἰς τὴν ἀλήθειαν, διότι τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα δὲν ἀρέσκεται νὰ μένῃ διαρκῶς καὶ ὀριστικῶς ἐν τῇ πλάνῃ, τείνει δὲ ἐνστικτως πρὸς τὴν ἀλήθειαν, διότι ἐπλάσθη διὰ τὴν ἀλήθειαν. Τὸ νὰ θέλῃ τις διὰ τῆς βίας, δι' ἀπαγορεύσεων καὶ καταδιώξεων νὰ ἐπαναφέρῃ δῆθεν τὴν ἐπιστήμην εἰς τὸ ὀρθόν, εἶναι λίαν ἐπικίνδυνον καὶ δύναται νὰ ἐπιφέρῃ πολὺ μεγαλητέραν βλάβην τῆς ὠφελείας, ἢν ἐπιδιώκει τις. Διότι πρῶτον, στεροῶν τὴν ἐπιστήμην τῆς ἐλευθερίας ἐν ταῖς ἐρεύναις της, κόπτει αὐτὰς τὰς ῥίζας, δι' ὧν ζῆ ἡ ἐπιστήμη, ἀφαιρεῖ ἀπ' αὐτῆς τὸν ζωογόνον ἀέρα, οὗτινος ἔχει ἀνάγκην, στερεῖ αὐτὴν τοῦ περιβάλλοντος, ὅπερ εἶναι αὐτῇ ἀπαραιτῶς ἀναγκαῖον, ἵνα ἀναπτυχθῆ. Τί δύναται νὰ κάμῃ ἡ ἐπιστήμη, ὅταν ἀφαιρέσῃτε ἀπὸ τῶν ἐρευνώντων ἐπιστημόνων τὴν ἐλευθερίαν κατὰ τὴν ἀναζήτησιν τῆς ἀληθείας, ὅπερ

εἶναι ὁ μέγας καὶ ὑψηλὸς σκοπὸς τῆς ἐπιστήμης, ὅταν ὁ ἐρευνῶν κινδυνεύῃ κατὰ πᾶσαν στιγμὴν νὰ καταδιωχθῇ, εἰάν εἴπῃ τὸ πόρισμα τῶν ἐρευνῶν του, τὸ ὁποῖον δὲν ἀρέσκει τυχόν εἰς πολιτικὴν τινα ἢ ἐκκλησιαστικὴν ἀρχήν ; Ἄνευ ἐλευθερίας δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἐπιστήμη· ἡ ἐλευθερία εἶνε ὁ πρῶτος ὅρος, ἡ *conditiosine qua* ποῖ τῆς ὑπάρξεως καὶ προόδου της. Ἐπειτα τίς δύναται ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἐν πάσῃ σφαίρᾳ τοῦ ἐπιστητοῦ νὰ ἀξιῶσῃ ὅτι κατέχει αὐτὸς μόνος τὴν ἀλήθειαν, ὅτι ἔχει τὸ προνόμιον τοῦ ἀλανθάστου καὶ ὅτι δικαιούται δικτατορικῶς νὰ ἐπιβάλῃ τὴν ἀλήθειαν εἰς τὴν ἐπιστήμην ; Τὴν ἀλήθειαν μόνον δι' ἐλευθέρας ἐρεύνης εὐρίσκει αὐτὴ ἡ ἐπιστήμη στηριζομένη εἰς τὴν πείραν τῶν αἰώνων καὶ εἰς τὰς παρατηρήσεις καὶ σκέψεις τῶν σοφῶν πασῶν τῶν ἐποχῶν καὶ πάντων τῶν λαῶν. Διὰ ταῦτα οἱ λειτουργοὶ τῆς θρησκείας οὐδέποτε πρέπει νὰ ἀξιῶσι νὰ δεσμεύσωσι τὴν ἐπιστήμην ἢ νὰ ἐπιβληθῶσιν εἰς αὐτὴν ἢ νὰ προβαίνωσιν εἰς ἀπαγορεύσεις καὶ διωγμοὺς κατὰ τῶν μυστῶν αὐτῆς. Τὸ τοιοῦτον ἐπιφέρει πάντοτε μέγιστα κακὰ καὶ ἔβλαψε πάντοτε καὶ αὐτὴν τὴν θρησκείαν ἐξεγεῖραν δικαίως κατ' αὐτῆς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον, ὡς εἶδομεν τοῦτο ἰδίως ἐν Γαλλίᾳ γενόμενον.

Ἀλλὰ καθὼς ἡ θρησκεία πρέπει νὰ εὐλαβῆται τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν ἐλευθερίαν αὐτῆς, οὕτω καὶ ἡ ἐπιστήμη πρέπει νὰ εὐλαβῆται τὴν θρησκείαν ἔχουσα πάντοτε ὑπ' ὄψιν τὴν μεγάλην αὐτῆς σημασίαν διὰ τοὺς λαοὺς, διὰ τὰ ἔθνη καὶ διὰ τὴν ἀρετὴν τῶν πολιτῶν. Διὰ τοῦτα πρέπει οἱ ἐπιστήμονες νὰ ἀποφεύγωσι πᾶσαν προσβολὴν κατὰ τῆς θρησκείας, πᾶσαν χλεύην, πᾶν σκῶμμα κατ' αὐτῆς κατὰ τῆς διδασκαλίας της, τῆς λατρείας της καὶ τῶν θεσμῶν της· τούναντίον πάντοτε, περὶ αὐτῆς ὁμιλοῦντες πρὸς τὴν σπουδάζουσαν νεολαίαν καὶ τὸν λαόν, ἢ γράφοντες, δεόν νὰ ὁμιλῶσι καὶ γράφωσι μετὰ σεβασμοῦ περὶ αὐτῆς, ὥστε οὐ μόνον νὰ μὴ κλονίζωσι τὰς θρησκευτικὰς τῆς νεότητος καὶ

τοῦ λαοῦ ἰπεποιθήσεις, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐμπεδῶσιν αὐτάς. Δὲν ὑπάρχει δὲ οὐδεὶς λόγος νὰ θέτῃ τις τὴν ἐπιστήμην καὶ θρησκείαν εἰς ἀντίθεσιν πρὸς ἀλλήλας· διότι, ὅταν νοῆται καλῶς ἡ θρησκεία κατὰ τὴν ἐσωτάτην αὐτῆς οὐσίαν καὶ τὸ πνεῦμά της, εὐρίσκειται παρὰ τοῦ μελετῶντος αὐτὴν εἰς πληρεστάτην συμφωνίαν πρὸς τὰς ἐπιστημονικὰς ἀληθείας. Πρὸς τὴν φιλοσοφίαν π. χ. ἀλλὰ τὴν ὑγιᾶ φιλοσοφίαν, τὴν μόνην ἀξίαν τοῦ ὀνόματος τούτου, ἢ τὴν θεϊστικὴν φιλοσοφίαν τῶν ἐξοχωτέρων φιλοσόφων τοῦ κόσμου ἀρχαίων καὶ νεωτέρων χρόνων, πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Σωκράτους, τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Καρτεσίου, τοῦ Λεϊβνιτίου καὶ τοῦ Καντίου, οἵτινες καὶ τὸν Θεὸν καὶ τὴν πρόνοιαν καὶ τὴν πνευματικότητα καὶ ἀθανασία τῆς ψυχῆς ἐδίδαξαν, κατὰ εἰ ἀντίκειται ἡ χριστιανικὴ θρησκεία; Δὲν διδάσκει καὶ αὕτη τὰς αὐτὰς μεγάλας καὶ ὑψηλὰς ἀληθείας καὶ δὲν στηρίζεται ἐπ' αὐτῶν ὀλοκλήρον τὸ θεωρητικὸν αὐτῆς οἰκοδόμημα; Βεβαίως πρὸς τὸν σκεπτικισμόν ἐνὸς Βάϋλε ἢ Χοῦμε ἢ πρὸς τὸν ὑλισμόν ἐνὸς Φόχτ, Μολεσχιότ, Βύχνερ ἢ τοῦ Χαϊκελ, τοῦ μεταχειριζομένου τὴν δαρβίνειον θεωρίαν, ἵνα δι' αὐτῆς παρὰ τὴν πρόθεσιν αὐτοῦ τοῦ Δάρβιν ὑποστηρίξῃ τὰς ὑλιστικὰς ἀρχὰς (αὐτὸς ὁ Δάρβιν δὲν ἦτο ὑλιστῆς) ἢ πρὸς τὸν θετικισμόν (positivisme) τοῦ Κόμπτε καὶ τοῦ Λιττρέ, οἷς ἀκολουθοῦσιν ἐν τοῖς πλείστοις καὶ οἱ Ἄγγλοι Μιλλ καὶ Σπένσερ, ἢ πρὸς τὴν ἀπαισιόδοξον φιλοσοφίαν καὶ τὸν πεσσημισμόν ἐνὸς Σχοπενχάουερ ἢ Χάρτμανν, ἢ πρὸς τὰς παραδοξολογίας καὶ παραφροσύνας ἐνὸς Νίτσε, ἢ πρὸς τὸν πανθεισμόν τὸν συγγέοντα Θεὸν καὶ κόσμον, δὲν συμβιβάζεται ὁ Χριστιανισμός. Ἀλλὰ τὰ συστήματα ταῦτα δὲν εἶναι ἡ ἀληθῆς, ὑγιᾶς, ἀξία τοῦ ὀνόματος φιλοσοφία. Διὰ τοῦτο τὰ συστήματα ταῦτα δὲν ἠδυνήθησαν ὀριστικῶς νὰ ἐπικρατήσωσιν οὐδαμοῦ. Ὁ ὀρθὸς λόγος, ὅστις ζητεῖ φύσει τὴν ἀλήθειαν καὶ δι' αὐτὴν ἐπλάσθη, ἐξηγέρθη κατ' αὐτῶν πανταχοῦ· ἀναφανέντα δὲ ἐπ' ὀλίγον ἐν τῷ ἐπιστημονικῷ ὀρίζοντι, ἢ ἐξέλιπον μετὰ ταῦτα ἢ ἐκλείπουσι κατὰ μικρὸν ὀσηπέ-

ραι. Καὶ αὐτὸς ὁ πανθεισμός τοῦ Φίχτε, τοῦ Σχελιγγίου καὶ τοῦ Ἐγέλου, σήμερον θεωρεῖται ὡς ἀπρηχαιωμένη φιλοσοφία. Τοῦναντίον ὁ θεῖσμός ἐπικρατεῖ πανταχοῦ. Διότι καὶ ἐν Γερμανίᾳ οἱ νεώτεροι φιλόσοφοι Κράουζε, Ἔρβαρτος, νεώτερος Φίχτε, Λότσε, Οὐλρίτσον καὶ λοιποὶ ἐπανῆλθον εἰς τὸν θεῖσμόν, καὶ ἐν Γαλλίᾳ καὶ Ἑλβετίᾳ οἱ ἐπιφανέστατοι τῶν νεωτέρων Γάλλων φιλοσόφων ὁ Κουζέν, ὁ Ζανέ, ὁ πρὸ μικροῦ ἀποθανὼν Ἰενουβιέ, εἶναι θεῖσταί, καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς χώραις οἱ φιλοσοφοῦντες πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων βαδίζουσιν εἰς τὰ ἰσχυρὰ, τὰ ὁποῖα ἐχάραξαν εἰς τὴν φιλοσοφίαν ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Καρτέσιος, ὁ Λεϊβνίτιος καὶ ὁ Κάντιος. Διὰ τοῦτο δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ὁ θεῖσμός παραμένει πάντοτε ἡ κρατοῦσα, ἡ μόνι σπουδαία καὶ σοβαρὰ καὶ ἀξία τοῦ ὀνόματός της φιλοσοφία πανταχοῦ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Πρὸς τὸν φιλοσοφικὸν τοῦτον θεῖσμόν συμφωνεῖ πληρέστατα ὁ Χριστιανισμός.

Καθὼς δὲ ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας οὔτω καὶ ἀπὸ τῆς ιστορικῆς ἐπιστήμης οὐδεὶς ἀπειλεῖ τὴν θρησκείαν κίνδυνος. Ἡ ιστορικὴ ἐπιστήμη ἐρευνᾷ τὸ παρελθὸν τοῦ κόσμου καὶ διαφωτίζει τὰς διαφόρους ἐποχὰς τῆς παγκοσμίου ιστορίας. Ἡμεῖς δὲν βλέπομεν πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπέλθῃ σύγκρουσις μεταξὺ θρησκείας καὶ ιστορικῆς ἐπιστήμης, ἐὰν ἐννοῆται καλῶς τὸ ἔργον τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης. Καθ' ἡμᾶς ἡ ἐρευνα τῆς ιστορίας δὲν δύναται ἢ νὰ καταδείξῃ ἔτι μᾶλλον τὴν ἀξίαν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, νὰ ἀποδείξῃ ἔτι μᾶλλον τὰ μεγάλα ἀποτελέσματα ὡς πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ θρησκευτικὴν μόρφωσιν τῶν λαῶν, τὰ ὁποῖα ἐπίνεγκεν εἰς τὸν κόσμον ὁ Χριστιανισμός, ὅστις ὑπῆρξε τὸ μεγαλείτερον καὶ σπουδαιότερον γεγονός τῆς παγκοσμίου ιστορίας. Εἶναι δυνατὸν νὰ ἀρνηθῇ ἡ ιστορικὴ ἐπιστήμη, ὅταν δὲν εἶναι ἐπιπόλαιος, ἀλλὰ σπουδαία καὶ σοβαρὰ ἐρευνα τοῦ παρελθόντος τῆς ἀνθρωπότητος, τὴν μεγάλην ταύτην ἀξίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ ; νὰ ἀρνηθῇ, ὅτι οἱ αὐτοῦ, κατα-

γνηθέντων τῶν ἀτελεστάτων καὶ ψευδῶν θρησκευμάτων τῆς ἀρχαιότητος τῶν θεοποιούντων τὴν κτίσιν καὶ πλασάντων θεοὺς ἀτελεῖς, ἀνθρωπομόρφους καὶ ἀνθρωποπαθεῖς, εἰς οὓς ἡ μυθολογία δὲν ἀφῆκεν ἔγκλημα τὸ ὁποῖον νὰ μὴ ἀποδώσῃ καὶ ὧν ἡ λατρεία ἦτο πολλαχοῦ ἰκοσμοτάτη, ἐξηπλώθη κατὰ μικρὸν εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ πανταχοῦ ὅπου ὑπάρχουσι πεπολιτισμένοι λαοί, ἡ ἀληθῆς θρησκεία, ἡτοι ἡ πίστις εἰς τὸν ἕνα καὶ μόνον ἀληθινὸν Θεόν ; ὅτι διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐγενικεύθησαν πανταχοῦ αἱ ἀληθεῖς ἠθικαὶ ἀρχαί, ἡ ἠθικὴ δηλ. τῆς ἀγάπης, τῆς φιλάνθρωπίας, τῆς ἀνεξικακίας καὶ τῆς ἰσότητος καὶ ἀδελφότητος πάντων ; ὅτι κατόπιν τῆς διαδόσεως τῶν ἀρχῶν τούτων τοῦ Εὐαγγελίου ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐξέλιπεν ἀπὸ τοῦ κόσμου ἡ δουλεία ἡ τὴν ἀρχαιότητα καὶ αὐτὴν τὴν ἑλληνικὴν καὶ ρωμαϊκὴν ἀσχημίσασα καὶ ἐπεκράτησεν ἐπὶ τέλους πανταχοῦ ἡ ἰσότης, ἐφ' ἧς στηρίζονται πάντες οἱ φιλελεύθεροι θεσμοὶ τῶν νεωτέρων κρατῶν ; ὅτι διὰ τοῦ περὶ φιλάνθρωπίας κηρύγματος τοῦ Εὐαγγελίου ἐξέλιπεν ἡ ἀρχαία τῶν ἠθῶν σκληρότης, ἡ τοὺς ρωμαϊκοὺς μάλιστα χρόνους διακρίνασα καὶ πνεῦμα φιλάνθρωπότερον ἐνεπνεύσθη εἰς τὸν κόσμον, οἷ' μαρτύρια ἔχομεν τὰ πολυπληθῆ φιλάνθρωπικὰ ἰδρύματα τὰ καλύπτοντα πάσας τὰς χριστιανικὰς πόλεις, ἅτινα ἦσαν σχεδὸν ἄγνωστα εἰς τοὺς ἀρχαίους ; ὅτι διὰ τῶν περὶ ἠθικῆς ἀυστηρότητος καὶ ἀγιότητος τοῦ γάμου παραγγελμάτων τοῦ Χριστιανισμοῦ περιεστάλη ὅπως δῆποτε ἡ διαφθορά, ἡ ὁποία ἐν τῇ ἀρχαιότητι μάλιστα παρὰ Ρωμαίους εἶχε φθάσει εἰς ἀνηκουστον καὶ ἀπερίγραφτον βαθμὸν καὶ εἶχε καταρρίψει τὴν ἀνθρωπότητα εἰς τελείαν κτηνωδίαν ; Ποία ἱστορικὴ ἔρευνα δύναται ν' ἀμφισβητήσῃ πάντα ταῦτα τὰ μεγάλα ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα ἐπέφερεν εἰς τὸν κόσμον ἡ ἐμφάνισις τοῦ Χριστιανισμοῦ ;

Ἡ φιλολογικὴ κριτικὴ δύναται νὰ ἐγείρῃ ἐνίοτε συζητήσεις περὶ πολλῶν ἐπουσιωδῶν ζητημάτων φιλολογικῆς φύσεως, ἀλλὰ ἐκ τῶν καθαρῶς φιλολογικῶν τούτων

συζητήσεων οὐδεμία βλάβη δύναται νὰ ἐπέλθῃ εἰς τὴν
 θρησκείαν, ὅταν ᾖναι σοβαραὶ καὶ σπουδαῖαι καὶ δὲν
 καταντῶσιν εἰς ὑπερκριτικὰς ὑπερβολὰς, οὐδὲ ἡ ἀγία
 Γραφή, ἡ πρώτη πηγὴ τῶν θρησκευτικῶν διδασκαλιῶν
 τοῦ Χριστιανισμοῦ, δύνατον νὰ προσβληθῇ ἐξ αὐτῶν.
 Ὅτι ἡ ἀγία Γραφή, ἢν ἀκολουθεῖ καὶ ἀναπτύσσει καὶ ἡ
 ἐκκλησιαστικὴ χριστιανικὴ διδασκαλία, περιέχει τὰς
 καθαρωτάτας περὶ Θεοῦ καὶ περὶ ἠθικῆς ιδέας, οὐδεμία
 ποτὲ κριτικὴ ἐρευνα θὰ δυνηθῇ ν' ἀμφισβητήσῃ. Ἄν
 π.δ.χ. βιβλίον τι τῆς Παλαιᾶς ἢ τῆς Καινῆς Διαθήκης
 δὲν ἀνήκει δῆθεν εἰς τὸν συγγραφέα, εἰς ὃν οἱ ἀρχαῖοι
 ἀπέδωκαν αὐτό, ἀλλὰ εἰς ἄλλον, εἰς ὃν νεώτεροι κρι-
 τικοὶ ἀξιοῦσι νὰ ἀποδώσωσιν αὐτό, ἢ ἂν γραφικόν τι
 χωρίον πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ οὕτως ἢ ἄλλως, πάντα ταῦτα
 εἶναι ἐπουσιώδεις συζητήσεις, δὲν θίγουσι δὲ τὴν ἀξίαν
 τῆς Γραφῆς. Ἡ ἀξία τῆς Γραφῆς δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τοιού-
 των κριτικῶν φιλολογικῶν ζητημάτων. Ἡ Γραφή εἶναι
 ὁ θρησκευτικὸς κώδηξ τῶν χριστιανικῶν λαῶν, ὁ περιέ-
 χων τὰς καθαρωτάτας θρησκευτικὰς καὶ ἠθικὰς διδα-
 σκαλίας, τὴν ἀποκάλυψιν τῆς τελείας θρησκευτικῆς
 ἀληθείας. Ὡς τοιαύτη ἡ Γραφή ὑπερέχει ὁμολογουμέ-
 νως ἀπειράκις πάντων τῶν θρησκευτικῶν ἱερῶν βιβλίων
 ὅλου τοῦ κόσμου, καὶ ἡ τοιαύτη ἀξία της εἶναι καὶ θέλει
 μένει ἔσαεὶ ἀπρόσβλητος ὑπὸ οἰασδήποτε ἐπιστημονικῆς
 κριτικῆς ἐρέυνης. Διὰ ταῦτα ἂν πρό τινος χρόνου ὁ
 Ἄσυριολόγος Δέλιτς ἐζήτησε διὰ τῶν ἐνώπιον τοῦ Αὐ-
 τοκράτορος τῆς Γερμανίας διαλέξεων αὐτοῦ ἐν Βερολίνῳ
 νὰ δείξῃ ὑπάρχουσαν δῆθεν ὁμοιότητά τινα καὶ κοινά
 τινα ἐν ταῖς ἀρχαιοτάταις παραδόσεσι καὶ τῇ νομοθεσίᾳ
 μεταξὺ Ἰσραηλιτῶν καὶ Ἀσυρίων, κακῶς τινες ἐφοβή-
 θισαν ὅτι διεσεισθῆν δῆθεν ἡ ἀξία τῆς ἀγίας Γραφῆς δι'
 αὐτῶν. Μήπως ὁ Δέλιτς ἀπέδειξεν ὅτι ὁ Ἰσραὴλ δὲν ἦτο
 ὁ μόνος ἀρχαῖος λαὸς ὁ πιστεύων εἰς τὸν ἕνα καὶ μόνον
 ἀληθινὸν Θεὸν ἢ ὅτι οἱ Ἀσύριοι δὲν ἦσαν βεβυθισμένοι
 εἰς τὸ σκότος τῆς πολυθείας καὶ εἰδωλολατρείας ; Τοῦτο
 δ' εἶναι τὸ κύριον ζήτημα τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν ἐξαιρε-

τικὴν ἀξίαν τῆς Γραφῆς καὶ τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ, ὅτι πρῶτος αὐτὸς ἴδρυσεν τὴν θρησκείαν τοῦ μονοθεϊσμοῦ, ἐξ οὗ προῆλθεν ἔπειτα καὶ ὁ χριστιανικὸς μονοθεϊσμός ὁ συμπληρώσας αὐτόν, ὅστις σήμερον εἶναι ἡ θρησκεία ὅλου τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου. Καθὼς σήμερον αἱ θεωρίαι τοῦ Δέλιτς, οὕτως ἄλλοτε εἶχον ἐγείρει μέγαν θόρυβον αἱ ὑπερκριτικαὶ ὑπερβολαὶ καὶ ἀμφιβολίαι τοῦ Βάουρ καὶ τῆς Τυβιγγιανῆς Σχολῆς, ἐξ ἧς ἐξῆλθε καὶ ὁ Στράους, ὃν ἠκολούθησε καὶ ὁ Ρενάν· ἀλλ' αἱ ὑπερβολαὶ αὗται τῆς Τυβιγγιανῆς Σχολῆς κατέπεσον ἀφ' ἑαυτῶν· σήμερον δὲ οὐδεὶς σχεδὸν θεολόγος ἀκολουθεῖ τοὺς Τυβιγγιανούς καὶ τὰς ὑπερβολὰς των ταύτας. Ἡ κριτικὴ ἔρευνα ὅταν παρεκτρέπεται, οἰκοδομεῖ ἐπὶ τῆς ἀγνοίας· σῶφρων δὲ οἷσα οὐδεμίαν βλάβην δύναται νὰ ἐπενέγκῃ εἰς τὴν θρησκείαν.

Καὶ ἐκ τῶν φυσικῶν δ' ἐπιστημῶν καθ' ἡμᾶς οὐδεὶς κίνδυνος δύναται νὰ προέλθῃ εἰς τὴν θρησκείαν· διότι τῶν ἐπιστημῶν τούτων ἔργον εἶναι ἡ ἐξέτασις τῆς φύσεως καὶ τῶν φαινομένων αὐτῆς καὶ τῶν νόμων αὐτῶν. ἔπομένως αἱ ἐπιστῆμαι αὗται εἶναι ἐντελῶς ἄσχετοι πρὸς τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα, οὐδ' ἔχουσιν ἀρμοδιότητά τινα νὰ λύσωσι μεταφυσικὰ ζητήματα, ὡς μεγάλοι φυσιοδίφαι, οἳ οἱ ὁ Βύρχοβ καὶ ὁ Βουᾶ Ρεϋμδόνδ ὡμολογησαν. Διὰ τοῦτο αἱ ἐπιστῆμαι αὗται ὅταν δὲν παρεκρέπωνται τοῦ προορισμοῦ αὐτῶν καὶ δὲν εἰσπιδῶσιν εἰς ξένας εἰς αὐτὰς καὶ ἀλλοτρίας σφαίρας οὐδόλως δύνανται ν' ἀπειλήσωσι τὴν θρησκείαν. Καθὼς ἦσαν γελοῖοι οἱ σχολαστικοὶ θεολόγοι τῶν μέσων αἰώνων, οἱ θέλοντες διὰ τῆς Ἀγίας Γραφῆς νὰ λύσωσι ζητήματα τῆς φυσικῆς, χημείας, φυσιολογίας ἢ ἰατρικῆς, οὕτως εἶναι γελοῖοι σήμερον οἱ φυσιοδίφαι ἐκεῖνοι, οἵτινες ζητοῦσι διὰ τῆς φυσικῆς, χημείας καὶ φυσιολογίας νὰ λύσωσι τὰ ζητήματα περὶ Θεοῦ καὶ ἠθικῆς. Τοιοῦτον μάταιον ἀγῶνα ἐπιχειροῦσι καὶ οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν κληθεῖσαν ψυχοφυσικὴν σχολὴν (Βαῖν, Βούνδτ, Φέχνερ), ὅταν δὲν περιορίζωνται εἰς τὸ νὰ δείξωσι μόνον τὴν πανθομοιο-

γουμενήν ἀλληλεπίδρασιν σώματος καὶ πνεύματος, ἀλλὰ ἀξιῶσι νὰ ἐξηγήσωσι πάντα τὰ ψυχολογικὰ φαινόμενα διὰ τῆς φυσιολογίας καὶ τῆς παθολογίας τοῦ ἐγκεφάλου. Ἐπίσης ἀτόπως φυσιολόγοι τινὲς ἀποπειρῶνται ν' ἀποδείξωσιν, ὅτι ἡ Γραφή ἀντιφάσκει δῆθεν πρὸς τὰς νεωτάτας ἀνακαλύψεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἵνα προσβάλωσιν αὐτὴν. Εἶναι ἀστεῖον νὰ ἀπαιτῆ τις, ἵνα οἱ συγγραφεῖς τῆς Γραφῆς, οἵτινες ἔζησαν τρεῖς χιλιάδας ἐτῶν πρὸ ἡμῶν, ἔχωσι τὰς περὶ φύσεως γνώσεις τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, αἵτινες εἶναι καρπὸς ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν τριακόντα αἰῶνων. Μήπως ἐπηγγέλθη ποτὲ ἡ Γραφή νὰ διδάξῃ τὸν κόσμον τὴν ἀστρονομίαν ἢ τὴν γεωλογίαν ἢ τὴν φυσιολογίαν ἢ τὴν ἰατρικὴν; Ἡ Γραφή κηρύττει τὸν ἕνα καὶ μόνον ἀληθινὸν Θεὸν καὶ δίδει τὰ ἄριστα παραγγέλματα καὶ ἀναφέρει τὰ ἄριστα παραδείγματα τοῦ ἠθικοῦ βίου. Τοῦτο εἶναι τὸ ἔργον τῆς. Εἰς τοῦτο ποία φυσιολογικὴ ἐρευνα καὶ ἀνακάλυψις δύναται ν' ἀμφισβητήσῃ τὴν ὑπεροχὴν καὶ ἀλήθειαν αὐτῆς; Πάντα τὰ ἀνωτέρω τρανώτατα, νομίζομεν, ἀποδεικνύουσιν, ὅτι μόνον ὅταν παραγνωρίζηται ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ προορισμὸς τῆς θρησκείας, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ ἀληθὲς ἔργον τῆς ἐπιστήμης, ἐθεωρήθησαν αὐταὶ ἀντιφάσκουσαι πρὸς ἀλλήλας· τοῦναντίον δὲ ὅταν ἐννοῆται καλῶς τί πράγματι ἡ θρησκεία ἐπαγγέλλεται καὶ τί ἀληθῶς ἐπιδιώκει ἡ ἐπιστήμη, οὐδεμία ἀντίθεσις μεταξὺ αὐτῶν εἶναι δυνατή.

Εὐτυχῶς ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἔθνει ἀνέκαθεν ὑπῆρχεν ἡ ἁρμονία αὐτῆ θρησκείας καὶ ἐπιστήμης καὶ οὐδέποτε ἐν αὐτῷ ἀνευρίσκομεν τὴν σύγκρουσιν ἐκείνην καὶ ἐχθρικὴν στάσιν μεταξὺ αὐτῶν, τὴν ὁποίαν παρετηρήσαμεν ἐν τῇ δύσει κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐν ταῖς καθολικαῖς χώραις. Πάντοτε παρ' ἡμῖν οἱ διδάσκαλοι τῆς θρησκείας ἦσαν καὶ οἱ θερμότεροι θιασῶται τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ φιλοσοφίας. Λάβωμεν πρῶτον ὑπ' ὄψιν τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Κατ' αὐτοὺς παρατηροῦμεν ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἐκκλήσια, ὅτι κατὰ μικρὸν συμφιλοῦται ἐντελῶς ἡ ἑλληνικὴ

φιλοσοφία καὶ ὁ Χριστιανισμός. Οἱ πατέρες τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας σπουδάζουσιν ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς ἐθνικαῖς ἱστορικαῖς σχολαῖς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ συνδέουσιν αὐτὴν στενότερα μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, τιμῶσι δὲ τὰ μέγιστα τοὺς ἑλληνας φιλοσόφους καὶ μάλιστα τὸν Πλάτωνα. Ὁ Ἰουστῖνος, ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς, λέγει: «οὐκ ἀλλότρια τὰ Πλάτωνος δόγματα τοῦ Χριστοῦ», διότι ὁ Πλάτων καὶ τὸν Θεὸν κηρύττει καὶ τὴν πρόνοιαν καὶ τὴν πνευματικότητα τῆς ψυχῆς. θεωρεῖ δὲ προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου τὴν ὁμοίωσιν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ πιστεύει εἰς τὴν ἀθανασία. Δὲν εἶναι ταῦτα δόγματα ἐντελῶς ὅμοια πρὸς τὰ διδασκόμενα ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ; Ὁ Κλήμης ὀνομάζει τὸν Πλάτωνα τὸν πάντ' ἄριστον καὶ οἶονεὶ θεοφορούμενον καὶ Ἀττικὸν Μωσέα, παρατηρεῖ δὲ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία πολεμήσασα τὴν εἰδωλολατρείαν καὶ διδάξασα τὸν ἕνα Θεὸν προπαρεσκεύασε τοὺς ἐθνικοὺς εἰς παραδοχὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς οἱ προφῆται τοὺς Ἰσραηλίτας. Ὁ Ὠριγένης σπουδάζει παρὰ τῷ Ἀμμωνίῳ Σακκᾷ τὴν νεοπλατωνικὴν φιλοσοφίαν μετὰ τοῦ Πλωτίνου καὶ Λογγίνου, γίνεται κάτοχος αὐτῆς ὡς ὀλίγοι τῶν τότε ἐθνικῶν σοφῶν, καὶ ποιεῖται μεγίστην χρῆσιν αὐτῆς ἐν τῇ ἀναπτύξει τῶν θρησκευτικῶν δογμάτων ἰδίως ἐν τῷ πολυκρότῳ αὐτοῦ συγγράμματι περὶ ἀρχῶν. Πλατωνίζων μάλιστα ὑπὲρ τὸ δέον, περιέπεσεν εἰς τὰς γνωστὰς πλατωνικὰς ἑτεροδοξίας του, δι' ἃς κατηγορήθη ἔπειτα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ὁ Βασίλειος, Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς καὶ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, οἱ σήμερον ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐορταζόμενοι ὡς οἱ ἐνδοξότατοι τῶν πατέρων, σπουδάζουσιν ἐν τῇ σχολῇ τῶν Ἀθηνῶν ἢ παρὰ τῷ Λιβανίῳ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ εἴπερ τινὲς καὶ ἄλλοι μεστοῦνται αὐτῆς, καὶ ἀρμονικώτατα μετὰ τῆς πίστεως συναρμολογοῦσιν αὐτὴν ἐν τοῖς σοφωτάτοις αὐτῶν συγγράμμασιν. Ὁ μέγας Βασίλειος παρορμᾷ τοὺς χριστιανοὺς νέους εἰς τὴν σπουδὴν τῶν ἑλληνικῶν λόγων καὶ δεικνύει πῶς ἠδύναντο νὰ ὠφε-

ληθῶσιν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως αὐτῶν. Ὁ Ναζιανζηνὸς Γρηγόριος θεωρεῖ σκαιοὺς καὶ ἀξέστους ἐκείνους, οἵτινες δὲν ἐνόουν τὴν ἐκ τῆς μελέτης τῶν ἀρχαίων ὠφέλειαν καὶ ὀνομάζει τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν τὸ μέγιστον τῶν ἐν ἀνθρώποις ἀγαθῶν. Ὁ δὲ Χρυσόστομος μελετᾷ τοσοῦτον τοὺς ἀρχαίους ῥήτορας καὶ μιμεῖται αὐτούς, ὥστε ἀναδεικνύεται νέος τῆς ἐκκλησίας Δημοσθένης. Ὁ Νύσσης Γρηγόριος ὑπερβάλλει πάντας κατὰ τὴν ἑλληνομάθειαν, ὁ Δίδυμος ἀκολουθεῖ μετὰ τοῦ Ὠριγένους τοὺς νεοπλατωνικοὺς ἐν πᾶσι σχεδὸν τοῖς μεταφυσικοῖς ζητήμασι καὶ ὁ Πτολεμαῖδος Συνέσιος ἀναμιγνύει ἐν ταῖς πραγματείαις καὶ τοῖς ὕμνοις του τοσοῦτον Πλατωνισμόν καὶ Χριστιανισμόν, ὥστε δὲν γνωρίζει τις τί νὰ ὀνομάσῃ αὐτὸν πλατωνικὸν φιλόσοφον ἢ χριστιανὸν θεολόγον.

Ἐὰν ἔλθωμεν δὲ καὶ εἰς τοὺς μετὰ ταῦτα βυζαντινοὺς χρόνους, παρατηροῦμεν τὸ αὐτὸ φαινόμενον ἀρμονικῆς ἐνώσεως ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ Χριστιανισμοῦ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν. Οἱ βυζαντινοὶ θεολόγοι εἶναι γνῶσται βαθύτατοι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Ἰωάννης Φιλόπρονος εἰσάγει πρῶτος εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν τὴν ἀριστοτελικὴν διαλεκτικὴν. Ὁ δὲ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς ἀναπτύσσει τὰ δόγματα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν τῇ δογματικῇ του κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἐκ Καππαδοκίας πατέρας στηριζόμενος εἰς τὸν Ἀριστοτέλην. Ὁ Φώτιος ἐν τῇ μυριοβίβλῳ του καὶ τοῖς ἄλλοις ἔργοις του δεικνύεται ἀκριβέστατος κάτοχος τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ φιλολογίας. Ὁ σοφὸς Μεθώνης ἐπίσκοπος Νικόλαος συζητεῖ ὡς τέλειος φιλόσοφος τὰ περὶ Νεοπλατωνισμοῦ τοῦ Πρόκλου. Ὁ Εὐθύμιος Ζυγαδηνὸς καὶ ὁ Νικήτας Ἀκομινᾶτος ἀκολουθοῦσιν εἰς τὰ ἴχνη τοῦ Δαμασκηνοῦ ἐν τῇ φιλοσοφικῇ ἐξετάσει τῶν δογμάτων. Περὶ τοὺς χρόνους τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως αἱ σπουδαὶ τῆς κλασικῆς φιλολογίας καὶ φιλοσοφίας ἀκμάζουσιν ἔτι μᾶλλον καὶ συνδυάζονται μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ πολὺς Πλήθων ἀνανεοῖ μετὰ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη τὴν ἀρχαίαν ἀγάπην πρὸς τὸν

Πλατωνισμὸν, ἔχει δὲ ἀντιπάλους σφοδροτάτους ὑπὲρ τοῦ Ἀριστοτέλους μαχομένους τὸν Θεόδωρον Γαζῆν, τὸν Γεώργιον Τραπεζούντιον καὶ τὸν Γεννάδιον Σχολάριον. Οἱ πλεῖστοι τῶν ἀνδρῶν τούτων, ὧν πολλοὶ ἦσαν κληρικοί, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μεταβάντες εἰς τὴν Ἰταλίαν μετέδωκαν πρῶτοι εἰς αὐτὴν τὴν ἀληθῆ γνῶσιν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης καὶ φιλοσοφίας καὶ συνετέλεσαν τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν ἐν Ἑυρώπῃ κατὰ τὸν ἸΕ' αἰῶνα. Τόσον ἦσαν κάτοχοι οἱ Βυζαντινοὶ λόγιοι, κληρικοί καὶ μὴ, τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς σοφίας. Ἐὰν δὲ καταβῶμεν καὶ εἰς τοὺς μετὰ τὴν ἀλώσιν χρόνους καὶ ἔλθωμεν εἰς τὰς ἡμέρας ἡμῶν, θὰ ἴδωμεν ὅτι καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τῆς δουλείας ὁ ἐλληνικὸς κληρὸς, ὅστις εἶχε τότε εἰς χεῖράς του ὀλόκληρον τὴν ἐκπαίδευσιν ἐνοῖ τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν μετὰ τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν ἐλληνικὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν σοφίαν αὐτῆς. Οἱ κληρικοί δὲν ἀρκοῦνται νὰ μεταδίδωσιν εἰς τὴν σπουδάζουσαν νεολαίαν τὰς ἀρχὰς τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἀλλὰ μυοῦσιν αὐτὴν καὶ εἰς τὰ μυστήρια τῶν ἐλλήνων συγγραφέων καὶ τῆς σοφίας των καὶ ἐμπνέουσιν εἰς αὐτὴν τὴν ἰδέαν τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας. Ὁ σοφὸς Εὐγένιος Βούλγαρις συγγράφει τὴν λογικὴν του κατὰ Ἀριστοτέλην, εἰσάγει δὲ αὐτὸς πρῶτος εἰς τὴν ἐλληνικὴν ἀνατολὴν τὴν γνῶσιν τῶν νεωτέρων φιλοσοφικῶν συστημάτων τοῦ Καρτεσίου, τοῦ Λωκίου, τοῦ Λεϊβνιτίου καὶ τοῦ Οὐόλφου. Ὁ Βάμβας διδάσκει πρῶτος σύστημα φιλοσοφίας ἐν τῷ ἡμετέρῳ Πανεπιστημίῳ. Ὁ δὲ Φαρμακίδης, Οἰκονόμος, Κωνσταντᾶς, Γαζῆς, Βενιαμὴν καὶ Δούκας φημίζονται ὡς διδάσκαλοι τῆς ἐλληνικῆς παιδείας. Τοιουτοτρόπως βλέπομεν, ὅτι ἀπ' ἀρχῆς μέχρις ἡμῶν διὰ μέσου πάντων τῶν αἰώνων ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἔθνει θρησκεία καὶ ἐπιστήμη ἦσαν ἀδελφικώτατα καὶ ἀδιαρρήκτως ἠνωμένα.

Ταῦτα, σεβαστὸν ἀκροατήριον, περὶ τοῦ θέματος ἡμῶν περὶ ἀρμονίας θρησκείας καὶ ἐπιστήμης. Διὰ τῶν ἀνωτέρω ἐδείχθη, ὅτι ἢ τε θρησκεία καὶ ἢ ἐπιστήμη εἶναι ἀναγκαιόταται εἰς τοὺς λαούς, ἄνευ τῶν ὁποίων εἶναι ἀδύνατον εἰς αὐτοὺς καὶ προοδεύσωσιν· ὅτι πρέπει νὰ συνυπάρχωσι καὶ νὰ συνεργάζωνται ἐν ἀρμονίᾳ πρὸς ἀλλήλους· ὅτι ὅπου ἡ ἀρμονία αὕτη ἐξέλιπε, τοῦτο ἔσχε ὀλέθρια ἀποτελέσματα διὰ τοὺς λαούς· ὅτι ἡ ἀρμονία αὐτῶν εἶναι δυνατὴ καὶ ὅτι ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει ἀνεκαθεν ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τοῦ Χριστιανισμοῦ μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ὑψίστατο ἡ ἀρμονία αὕτη. *Εὐχομαι ἀπὸ καρδίας ἵνα ἡ ἀρμονία αὕτη θρησκείας καὶ ἐπιστήμης, ἡ τῶσα διωτήριος εἰς τοὺς λαούς, ἐξακολουθήσῃ ὑπάρχουσα πάντοτε παρ' ἡμῶν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ἐπ' ὠφελείᾳ τοῦ τε ἔθνους καὶ τῆς ἐκκλησίας ἡμῶν.* Ἴνα ὑπάρχη δέ, πρέπει καὶ οἱ κληρικοὶ ἡμῶν νὰ τιμῶσι τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν ἐλευθέραν ἔρευναν αὐτῆς καὶ οἱ ἐπιστάμονες νὰ εὐλαβῶνται τὴν θρησκείαν. Ὑμεῖς οἱ λειτουργοὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας ἐξακολουθήσατε πάντοτε δεικνύοντες τὴν αὐτὴν ἀγάπην πρὸς τὰ γράμματα, τὴν ὁποίαν ὁ ἑλληνικὸς κληρὸς αἰείποτε ἐπεδείξατο, ἔχοντες ὑπ' ὄψει, ὅτι διὰ τῶν γραμμάτων καὶ τῆς ἐπιστήμης φωτίζονται οἱ λαοὶ καὶ ὑψοῦνται εἰς ἀληθῆ πολιτισμόν, ἀψύσατε δὲ τὴν ἐπιστήμην πάντοτε ἐλευθέραν ἀναλογιζόμενοι ὅτι μόνον ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ δύναται νὰ προκόψῃ αὕτη. Ὑμεῖς δὲ οἱ λειτουργοὶ τῆς ἐπιστήμης, οἱ διδάσκαλοι τῶν γραμμάτων, δεικνύετε πάντοτε πρὸς τὴν θρησκείαν τὴν αὐτὴν εὐλάβειαν, τὴν ὁποίαν πάντοτε οἱ διδάσκαλοι τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἔδειξαν πρὸς αὐτὴν, μὴ λησμονοῦντες τὴν μεγάλην τῆς θρησκείας σημασίαν διὰ τοὺς λαούς, διὰ τὴν ἠθικὴν αὐτῶν μόρφωσιν. Πάντες, κληρικοὶ καὶ ἐπιστάμονες, μὴ λησμονῶμεν, ὅτι θρησκεία καὶ ἐπιστήμη πρέπει νὰ εἶναι παρ' ἡμῶν πάντοτε ἠδελφωμένα καὶ ἀδιαρρήκτως ἠνωμένα, ἐὰν θέλωμεν νὰ ἴδωμεν λαμπρὸν τὸ μέλλον τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ πραγματοποιουμένους τοὺς μεγάλους ἡμῶν ἔθνικοὺς πόθους. *Γένοιτο! Γένοιτο!*